

LUẬN ÁN TIẾN SĨ VĂN HÓA HỌC
HÀ CHÍ CUỒNG. *Biến đổi của văn hóa*
quan họ Bắc Ninh trong thời kỳ hiện nay

Chuyên ngành: Văn hóa học

Mã số: 62310640

Quan họ là một loại hình văn hóa âm nhạc dân gian nhưng lại bao chứa những nhân tố văn hóa, nghệ thuật âm nhạc bác học rất đặc sắc, được diễn xướng dưới hình thức đối đáp nam nữ trên cơ sở kết nghĩa giữa hai hoặc ba làng, phổ biến ở 49 làng nay thuộc 2 tỉnh Bắc Ninh và Bắc Giang. Văn hóa quan họ là loại hình văn hóa tổng hợp, mang tính đặc thù, bao gồm cả văn hóa vật thể, phi vật thể như nghệ thuật âm nhạc, trình diễn, trang phục, ứng xử... được sáng tạo và thực hành bởi cộng đồng người quan họ, là sản phẩm được kết tinh từ truyền thống văn hóa vùng Kinh Bắc nhiều thế kỷ trước, không ngừng được bồi đắp, phát triển cho đến ngày nay.

Năm 2009, quan họ được UNESCO công nhận là Di sản văn hóa phi vật thể đại diện của nhân loại. Văn hóa quan họ tiêu biểu cho các giá trị văn hóa dân tộc, thấm đẫm tính cộng đồng, là di sản đặc biệt có giá trị về lưu giữ những tập quán xã hội, nghệ thuật trình diễn, lễ lối giao tiếp ứng xử văn hóa rất độc đáo, được thể hiện cả trong sinh hoạt cộng đồng, nội dung và không gian diễn xướng, ca từ, trang phục... Trong bối cảnh hội nhập văn hóa toàn cầu hiện nay, chủ đề nghiên cứu của Luận án có ý nghĩa thực tiễn góp phần duy trì và phát triển văn hóa quan họ trong đời sống đương đại, đồng thời tạo lợi thế, tiềm năng du lịch thu hút du khách trong và ngoài nước.

Ngoài phần mở đầu, kết luận, danh mục tài liệu tham khảo và chương 1 *tổng quan tình hình nghiên cứu*, nội dung chính của Luận án được trình bày trong 3 chương (từ chương 2 đến chương 4).

Chương 2: *Tiểu vùng văn hóa Bắc Ninh và văn hóa quan họ truyền thống*

Quan họ là loại hình nghệ thuật dân gian sinh ra trên vùng đất rộng khoảng 60km² của phần lớn các làng thuộc tỉnh Bắc Ninh, lan ra một số thôn, xã thuộc địa phận tỉnh Bắc Giang, kề cận hai bên bờ sông Cầu. Đầu thế kỷ XX, quan họ được thực hành tại 44 làng ở Bắc Ninh và 5 làng ở Bắc Giang. Đến năm 2014, có 67 làng quan họ được đưa vào danh sách bảo tồn và phát triển (Bắc Ninh có 44 làng, Bắc Giang có 23 làng).

Bắc Ninh là vùng đất linh thiêng, có kính, có núi sông hùng vĩ, ruộng đồng bờ bãi phì nhiêu, là vùng đất “địa linh nhân kiệt”, là nơi hội tụ của kho tàng văn hóa nghệ thuật đặc sắc. Văn hóa quan họ Bắc Ninh được tác giả nhận diện trên các mặt sau: con người văn hóa quan họ; không gian văn hóa quan họ; tổ chức, phương thức hoạt động và diễn xướng quan họ; ứng xử xã hội quan họ.

Luận án chú trọng vào hai khía cạnh của văn hóa quan họ truyền thống là: *không gian văn hóa quan họ; tổ chức, phương thức hoạt động và diễn xướng quan họ xưa*. Không gian văn hóa Bắc Ninh nằm trong tiểu vùng Kinh Bắc, tập trung chủ yếu ở vùng ven sông Cầu. Bắc Ninh từng là vùng đất rất phát triển, đậm chất giao lưu tiếp biến với văn hóa phương Bắc, văn hóa bác học kết hợp với văn hóa

dân gian. Bắc Ninh có hai di tích văn hóa quan họ quan trọng là Đình làng Viêm Xá và Đền Vua Bà thờ Thủy tổ quan họ. Hệ thống di tích văn hóa vật thể đã trở thành địa điểm cho diễn xướng quan họ truyền thống. Không gian diễn xướng quan họ truyền thống là “cây đa, bến nước, sân đình”, trong nhà, đường làng, ngõ xóm,... Một không gian quan trọng khác của văn hóa quan họ truyền thống là “nhà chứa” quan họ. Quan họ truyền thống có 2 hình thức tổ chức chính: kết chạ, bọn quan họ. Các hình thức diễn xướng quan họ truyền thống gồm có: hát đôi đáp, hát hội, hát vui, hát thi, hát mừng, hát lễ thờ, hát cầu đảo, hát kết chạ.

Chương 3: Thực trạng biến đổi của văn hóa quan họ Bắc Ninh hiện nay

Ở chương này, tác giả khảo sát sự biến đổi của một số thành tố của văn hóa quan họ Bắc Ninh như: con người văn hóa; không gian văn hóa; tổ chức, phương thức hoạt động và diễn xướng quan họ; ứng xử xã hội quan họ.

Hiện nay, con người văn hóa quan họ thay đổi khá nhiều, đa dạng về đối tượng tham gia thực hành quan họ. Trước đây, người hát quan họ phải rèn luyện rất nhiều kỹ năng mới được làng công nhận là liên chi, liên anh. Hiện nay đã không còn nhiều yêu cầu khắt khe như trước, điều đó khiến con người văn hóa quan họ biến đổi ít nhiều.

Trước đây quan họ chỉ được diễn xướng trong làng, trong không gian tự nhiên. Hiện nay, quan họ được đưa lên sân khấu trình diễn mọi nơi mọi lúc, mọi thời điểm trong năm. Nội dung hát khá đa dạng: hát theo lối cổ, hát bộ, hát với phần đệm của nhạc cụ dân tộc, đàn oóc-gan và sự hỗ trợ của hệ thống phóng thanh hiện đại. Quan họ từ không gian làng Việt đã bước ra không gian biểu diễn âm nhạc châu Âu. Sau khi quan

họ được vinh danh là Di sản văn hóa phi vật thể đại diện của nhân loại, nhiều giai điệu quan họ đã được chuyển soạn cho dàn nhạc giao hưởng hoặc các nhạc cụ phương Tây như gitar, piano, violin,... trình diễn. Những giai điệu quan họ đã theo các nghệ sĩ Việt Nam đi nhiều nơi trên thế giới. Ngày nay, sinh hoạt tại các nhà chứa quan họ đã gần như không còn. Các cơ sở vật chất như đình, đền, chùa, sân đình, sân chùa, sân đền, đồi, đê, ao, hồ... để sinh hoạt văn hóa quan họ đều được quan tâm sửa chữa, làm mới. Các làng quan họ đã có cơ hội trở thành các làng nghề khi có thể sống bằng nghề trình diễn quan họ như những loại hình nghệ thuật ca hát khác.

Hiện nay, tổ chức bọn quan họ không còn, thay vào đó là các câu lạc bộ quan họ hay đội quan họ. Mỗi câu lạc bộ, đội quy tụ hàng chục người, gồm ba bốn thế hệ, từ những nghệ nhân chơi quan họ trước năm 1945 đến các em học sinh tiểu học. Câu lạc bộ thường xuyên mở các lớp truyền dạy quan họ cổ cho những người có nhu cầu học hỏi.

Quan họ hiện nay vẫn có 2 phương thức hoạt động cơ bản là hoạt động trong nội bộ làng và hoạt động giao lưu giữa các làng xã, nhưng trong mỗi phương thức đều đã có những biến đổi nhất định. Khắp nơi ở Bắc Ninh đều có những tổ, đội, nhóm, câu lạc bộ quan họ từ bình dân đến bán chuyên nghiệp với số người thực hành quan họ không ngừng tăng lên. Hoạt động của các câu lạc bộ này không giới hạn trong phạm vi tỉnh Bắc Ninh, Bắc Giang và vùng phụ cận mà lan tỏa ra nhiều địa phương, vùng miền khác trong cả nước, có cả đi giao lưu giới thiệu quan họ ra nước ngoài.

Phần lớn các hình thức diễn xướng quan họ truyền thống hiện vẫn tồn tại ở những mức độ khác nhau. Phổ biến nhất

là: hát đối đáp, hát hội, hát vui, hát thi, hát mừng. Hát lễ thờ, hát kết chạ chỉ diễn ra vào dịp hội hè, tế lễ. Hát cầu đảo còn rất ít, được phục dựng chỉ để trình diễn. Kết quả khảo sát các hình thức diễn xướng quan họ trong các làng cho thấy, hiện nay có 5 hình thức hát phổ biến: hát hội (chiếm 95,6% trong số các hình thức hát); hát chúc, hát mừng (58,2%); hát canh (57,0%); hát thi (52,6%); hát kết chạ (51,8%).

Ngày nay, người quan họ vẫn giữ nét đẹp xưa trong khi hát, vẫn vào ra thưa gửi, đối đáp nền nã, thanh tao, tinh tế, hát không nhạc đệm giữ lẽ lối vang, rền, nền, nảy. Tuy nhiên, cách xưng hô đã tự do, phóng khoáng hơn, nhất là ở lớp người trẻ tuổi. Cách xưng hô khiêm nhường chỉ xuất hiện trong khi diễn xướng quan họ trên sân khấu; còn bên ngoài sân khấu người dân vẫn dùng cách xưng hô thông thường trong giao tiếp nói chung.

Con người văn hóa quan họ biến đổi đã làm cho không gian văn hóa quan họ Bắc Ninh mở rộng, lan tỏa ra ngoài khu vực vốn có. Sự giao lưu, tiếp biến văn hóa làm cho không gian ấy ngày càng thay đổi, mở rộng ra cả trong và ngoài nước, đặc biệt là sau khi dân ca quan họ được vinh danh. Quan họ đã được đưa lên sân khấu chuyên nghiệp với nhiều đổi mới từ hình thức (trang phục, sân khấu,...) đến nội dung (ca từ, chủ đề...). Cùng với sự biến đổi của con người văn hóa và không gian văn hóa quan họ hiện nay là sự biến đổi của tổ chức, phương thức hoạt động và diễn xướng quan họ, ứng xử xã hội quan họ. Mặc dù người quan họ chấp nhận những thay đổi nhưng vẫn mong muốn gìn giữ những giá trị tốt đẹp của truyền thống.

Chương 4: *Những yếu tố tác động đến xu hướng biến đổi văn hóa quan họ và những vấn đề đặt ra*

Sự biến đổi của văn hóa quan họ hiện nay là do tác động của nhiều yếu tố, trong đó có thể kể đến: quá trình giao lưu, tiếp biến văn hóa; cơ chế chính sách; nền kinh tế thị trường; truyền thông... Không gian văn hóa quan họ đang thay đổi theo hướng được mở rộng dưới sự tác động của các yếu tố kinh tế, xã hội, văn hóa khác nhau. Hiện nay, sự biến đổi về không gian văn hóa quan họ, hình thức diễn xướng, phương thức hoạt động, trang phục... đã làm cho quan họ phù hợp hơn với cuộc sống hiện đại, nhờ đó làm gia tăng giá trị văn hóa quan họ, mở rộng ảnh hưởng quan họ xứ Kinh Bắc vượt tầm vùng văn hóa địa phương đến quốc gia và lên tầm quốc tế. Song, nguy cơ xa dần giá trị gốc, đặc biệt là về hình thức sinh hoạt, văn hóa và cách ứng xử của người quan họ cũng là vấn đề cần bàn luận. Nhiều vấn đề đang đặt ra đối với văn hóa quan họ như: Các giá trị truyền thống trong văn hóa quan họ; Tính thương mại trong văn hóa quan họ; Vấn đề bảo tồn, phát huy các giá trị văn hóa quan họ. Kết quả khảo sát cho thấy, có 5 biện pháp cụ thể được đề xuất nhằm bảo tồn, phát huy các giá trị quan họ, gồm: 1/ Nhà nước cần đầu tư hơn cho truyền dạy đào tạo lớp nghệ nhân kế cận (90,6% người trả lời đồng ý với đề xuất này); 2/ Có chính sách đãi ngộ nghệ nhân (87,7%); 3/ Phát huy tích cực vai trò của người dân và cộng đồng (85,2%); 4/ Duy trì theo truyền thống xưa (82,6%); 5/ Quản lý di tích cũng như lễ hội chặt chẽ hơn (41,8%).

Luận án được bảo vệ thành công tại Hội đồng chấm luận án tiến sĩ cấp trường, họp tại Trường Đại học Văn hóa Hà Nội năm 2018.

PHẠM NGUYỄN
giới thiệu